

УДК: 910.4(497.7)"1900"

УДК: 323.1(=163.3):316.7

УДК: 930.85(497.7)

DOI:

МАКЕДОНСКОТО ПРАШАЊЕ ВО ФОКУСОТ НА РУСКАТА ЕКСПЕДИЦИЈА – „МАКЕДОНИЈА 1900 ГОДИНА“

Јасминка Ристовска-Пиличкова

Институт за фолклор – Скопје

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје

Клучни зборови: Румелија, македонското прашање, експедиција, геополитика на Балканот, претензии, идентитет, асимилирање, пропаганда, славистички перцепции, Кондаков, Лавров, Мисирков

Резиме: Посочениот труд дава осврт на македонското прашање во однос на руската „Македонска експедиција“, предводена од академик Н. П. Кондаков, нејзиното патешествие низ Македонија во предворјето на Илинденското востание, поделбите и согледувањата што произлегле од неа, а кои имале длабок импакт во случувањата на Балканот во периодот за време и по распаѓот на Отоманската Империја.

Предмет на анализа се преписките и согледувањата на членовите на оваа научна експедиција, меѓу кои се лингвистот и славистот П. А. Лавров и историчарот П.Н. Миљуков, поврзани со геополитичката состојба на Балканскиот Полуостров и положбата на македонското население во тој период. Оваа експедиција истовремено е значајна и поради средбата на Крсте П. Мисирков со П. А. Лавров, кој подоцна ќе стане негов ментор и подржувач во неговите истражувања за македонските говори, јазик, идентитет и култура.

Во прилог на трудот се дава избор на фотоматеријали од оваа експедиција, дел од архивската збирка на Институтот за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје, во кои се зборува за исклучителното значење што ја има оваа научна експедиција во: историографските, византолошките, славистичките, македонистичките, археолошките и лингвистичките истражувања, како и за историскиот континуум на Охридската архиепископија и на нејзините сакрални реликти.

THE MACEDONIAN QUESTION IN THE FOCUS OF THE RUSSIAN EXPEDITION - "MACEDONIA 1900"

Jasminka Ristovska-Pilickova

Institute of folklore, Skopje
Ss. Cyril and Methodius University in Skopje

Keywords: Rumelia, Macedonian question, expedition, geopolitics of the Balkans, claims, identity, assimilation, propaganda, Slavic perceptions, Kondakov, Lavrov, Misirkov.

Summary: The aforementioned work provides a review of the Macedonian question in relation to the Russian "Macedonian Expedition", led by the academician N.P. Kondakov, its journey through Macedonia in the run-up to the Ilinden Uprising, the divisions and insights that emerged from it, which had a profound impact on the events in the Balkans in the period during and after the collapse of the Ottoman Empire.

The subject of analysis is the correspondence and insights of the members of this scientific expedition, including the linguist and Slavist P. A. Lavrov and the historian P.N. Miljukov, related to the geopolitical situation on the Balkan Peninsula and the position of the Macedonian population in that period. This expedition is also significant because of the meeting of Krste P. Misirkov with P.A. Lavrov, who would later become his mentor and supporter in his research on Macedonian dialects, language, identity and culture.

In addition to the paper, there is a selection of photo materials from this expedition, part of the archival collection of the Institute of Folklore "Marko Cepenkov" - Skopje, which speak of the exceptional significance that this scientific expedition has in historiographical, Byzantine, Slavic, Macedonian, archaeological and linguistic research, as well as for the historical continuity of the "Ohrid Archbishopric" and its sacral relics.

Во посочениот труд се дава осврт на историското и на културолошкото значење на руската научна експедиција „Македонија, 1900 год.“, раководена од академик Н. П. Кондаков, како и влијанието што го имала таа врз решавањето на

македонското прашање во почетокот на 20 век. Целокупната фотографска збирка од оваа експедиција, со над 700 фотографии, од кои поголемиот дел се непознати за македонската јавност, денес се чуваат во Архивата на ЈНУ Институт за фолклор „Марко Цепенков“ (АИФ).¹ (Ристовска Пиличкова 2024; Апостолова Чаловска, Ристовска Пиличкова 2024; Апостолова Чаловска, Ристовска Пиличкова 2023).

Македонската експедиција – цели, насоки, движење

Кон крајот на XIX и на почетокот на XX век, на залезот на Отоманската Империја, вниманието на светската наука ќе ја привлечат нејзините балкански провинции, како регион исклучително богат со културно наследство од предисторискиот, античкиот и доцноантичкиот, а пред сè, од средновековниот период. Притоа, бројни странски истражувачи ќе патуваат низ целата територија на некогашната империја Византија, мапирајќи го и евидентирајќи го културното наследство од најразлична природа. Во тие бурни и неизвесни времиња, присуството на странските истражувачки мисии, односно меѓународниот научен интерес за балканските провинции на Отоманската Империја, несомнено бил обоен со подлабоки идеолошко-политички тонови.

---

¹ Посочената архивска фотозбирка е подарок од Руската академија на науките (РАН) како резултат на долгогодишната научна соработка со Институтот за фолклор „Марко Цепенков“ – Скопје и личните залагања на тогашниот директор д-р Севим Пиличкова во соработка со вицепретседателот на „Друштвото на ориенталисти“ („Общество востоковедов“) при РАН, Д-р Димитриј Димитријевич Васиљев (Димитрий Д. Васильев) и Фотоархивата на „Институтот за историја на материјалната култура – Н. Ј. Мара“ („Институт Истории Материальной Культуры им. Н.Я Марра“) при РАН, под раководство на Галина Вацловна Длуженска. Поголемиот број од фотографиите од оваа збирка вкупно (749), во Русија се пристигнати во ноември, во 1924 год. Подготовката за реализацијата на ова научна соработка се одвивала во периодот од 2001 до 2003 год., кога истите материјали биле донесени во Институтот за фолклор од страна на тогашниот претседател на Научниот совет на Институтот за фолклор, д-р Боне Величковски (посочените инфомации се преземени од официјалната преписката помеѓу наведените институции, во чие учество имаше и авторот на овој текст).

Како резултат на геополитички состојби поврзани со Отоманската Империја, како и засилениот интерес кон Македонија како искупиелно богат, но и стратешки важен геополитички регион на Балканот во тој период, рускиот император, големиот кнез Константин Константинович Романов одлучува, на преминот меѓу XIX век и XX век, на територијата на тогашна Румелија, да реализира голема научна експедиција предводена од академик Никодим Павлович Кондаков (1844 – 1925), тогашен истакнат историчар и академик на Петровградската академија на науките. Покрај Н. П. Кондаков, во тимот учествувале и универзитетски професори и научници, како што се: Павел Николаевич Миљуков (историчар), Пјотр Алексеевич Лавров (лингвист – славист), Пјотр Петрович Покришкин (архитект и историчар на архитектурата) и Дмитриј Константинович Крајнев (уметник и фотограф), придружени од одреден број асистенти и ученици.

Оваа комплексна научноистражувачка експедиција ќе патува низ поголем дел на тогашната територија на Македонија, односно на територијата на тогашна Румелија, од што ќе произлезат низа научни согледувања, обсервации и трудови, меѓу кои, како најзначајно дело се издвојува книгата на Кондаков: „Македонија: Археолошко патешествие“. Покрај низата регистрирани културно-историски споменици сочувани на почвата на Македонија во нејзините историско-етнографски граници, од античкиот и од средновековниот, византиски период, во фокусот на оваа експедиција биле и бројните артефакти и сакрални предмети поврзани со црквното наследство на Охридската архиепископија (при посетата на Охрид се направени 91 фотографија), кои имаат исклучително значајно исторско, културно и религиско значење. Од оваа експедиција, посебен интерес побудуваат и сцените со етнолошка содржина, како и низата битови и пејзажни фотографии, направени од пределите низ коишто поминувале, збогатени со: забелешки, согледувања и реминисценции од посоченото „патешествие“ на Кондаков низ Македонија со останатите учесници од оваа експедиција.

Големата научна експедиција во Македонија траела во период од три месеци, во летото, во 1900 година. Од Одеса (на

Крим), таа, по морски пат, се упатила за Константинопол, каде што, во библиотеката на „Рускиот археолошки институт“ во Константинопол, ќе се одвиваат последните подготовки за експедицијата. Оттука, првите фотографии, експедицијата ќе ги направи токму во отоманската престолнина, како и патем, кон првата станица на експедицијата Солун, каде што, истражувачите, ќе се задржат подолго време (Апостолова Чаловска, Ристовска Пиличкова 2024: 29). Во согласност со зададените задачи и цели на научната експедиција, базирани во суштина на етнокултуролошка демаркација на распространетоста на македонскиот етнички елемент во однос на соседните (грчкиот, албанскиот, српскиот и бугарскиот) во граничните области, како и, политичкимотивираното разграничување на сферите на влијание на Србија и на Бугарија (Смирнов 2011: 522), таа, од Солун, како појдовна точка, ќе воспостави три итинерари, односно ќе се упати во три правци: на североисток, кон: Постол – Пела, Дојран и Сер; на северозапад, кон Охрид (преку: Воден, Лерин, Битола и Ресен, со посета и на редица попатни станици – села и манастири) и на север, по должината на течението на реката Вардар, до Скопје, до Куманово и, најнакрај, на Косово т.е. „Стара Србија“. Набргу, евидентно станало дека меѓу предводникот на експедицијата, академик Н. П. Кондаков и П. Н. Миљуков, нејзин член, постоеле суштински и идеолошки,² а потоа и лични несогласувања, кои придонеле Миљуков да дејствува речиси независно од другите членови на експедицијата. Имено, главниот фокус на Кондаков, во согласност со неговите општи професионални интереси, бил насочен кон ранохристијанските и кон византиските споменици. За разлика од него, а врз основа на претходните искуства и согледувања, стекнати во експедицијата со Ф. И. Успенски, реализирана во 1898 година, Миљуков повеќе се насочил кон: христијанските споменици од поствизантискиот период, нивната

---

² Всушност, П. Н. Миљуков не уживал особена наклоност од императорскиот двор. Имено, по работата како доцент на универзитетот во Москва, од 1897 година бил професор на Вишата школа во Софија, од каде што, во 1899 година, бил повлечен назад во Русија поради „политичка неподобност“ (Смирнов 2011: 519). И покрај тоа, тој бил назначен за член на експедицијата во Македонија, што зборува за нејзиното големо значење за Царството.

архитектонска типологија и фреско-живопис, како и кон истражувања од областа на етнографијата, етнологијата и на антропологијата, кои, за предводникот на мисијата, останале, во голема мера, надвор од сферата на проучување (Миљуков 1900: 201–204, цитирано кај: Бутырский и Лукин 2021: 106–107; Апостолова Чаловска, Ристовска Пиличкова, 2024: 30–31). Во прилог на ова е и недатираното писмо на Миљуков до Кондаков, во кое тој ќе укаже на некој од недоразбирањата што довеле до тоа тој, заедно со Покришкин, да ги продолжи своите истажувања (заедно со него) во т.н. експедиција „Стара Србија“, надвор од „Македонската експедиција, којашто ја раководел Н. П. Кондаков (Ристовски 1988: 21). Во ова писмо тој ќе истакне дека се судрил со неочкувани препреки, поради што бил принуден, преку недоистражените Штип и Банско, кои биле едни од местата што требало да бидат истражени, да се упати кон Матејче (покрај Куманово), каде што и се задржува извесно време. Истовремено, тој подробно го опишува започнатото петдневно патување со Покришкин (на 26 август) по „Стара Србија“, каде што, меѓу другото, биле опфатени градовите: Призрен, Гаковица, Пеќ со Патријаршијата и Митровица, при што посебно внимание било посветено на Дечанскиот манастир и на Пеќската патријаршија.³

Како резултат на нивните заострени односи, експедицијата во два наврати ќе се подели на две посебни маршрути, односно посебни „екскурзии“ (како што ги нарекува самиот Миљуков). Првин, на Миљуков му било доверено истражувањето во источна Македонија, заедно со лингвистот П. А. Лавров. Така, тие се одвоиле од главнината на групата, и од Сер, преку Валовишта (на грчки: Сидерокастро, на турски: Демир Хисар) се упатиле кон Мелник, посетувајќи го истовремено и Роженскиот манастир. Понатаму, експедицијата го посетила Петрич и, движејќи се на запад по долината на реката Струмица, навлегла во Струмичката Котлина, каде што, покрај самиот град Струмица, ги посетила селата: Дабиле, Водоча и Велјуса, со обата прочуени манастири

---

³ Од оваа истражувачка експедиција ќе произлезе публикацијата: П. П. Покришкин (1906) *Православная церковная архитектура XII - XVIII стол. в нынешнем Сербском королевстве*. Санкт-Петербург: Фототипия И. А. Кордовского.

и, преку Радовиш и Конче, се упатиле кон Штип и кон Ново Село, за во Велес да се придружат на главната патека на движење на останатиот дел од експедицијата, предводен од Кондаков, чија маршрута ја следела долината на Вардар кон Скопје. (Апостолова Чаловска, Ристовска Пиличкова 2024: 31).

По завршувањето на научноистражувачкиот престој во Македонија, руската експедиција се вратила на југ, во Солун, и потоа се упатила кон појдовната дестинација – Константинопол. Главна задача на оваа експедиција, како што впрочем ја дефинирал и самиот Кондаков, било „собирање материјали на самото место (...) за воспоставување на: историски, археолошки и филолошки основи, кои можат да се искористат во иднина кога се поставува крупното политичко прашање, како за современата положба на Македонија во Турската Империја, така и за нејзиниот етнички состав во однос на соседните држави и народи на Балканскиот Полуостров“. Во врска со ова, тој ќе забележи во својата книга: „Главната задача на експедицијата беше да собере материјали од лице место за идни историски и етнографски истражувања на најважните области и места во Македонија; целта беше да се стремиме кон воспоставување на такви научни историски, археолошки и филолошки темели, кои би можело да се користи во иднина при решавањето на големо политичко прашање, формирано од моменталната позиција на Македонија во Турската Империјата, како и односите со неа и нејзиниот племенски состав во однос на соседните земји и националности на Балканскиот Полуостров“ (1909: 16), нагласувајќи притоа, дека главниот собран материјал се однесува на фолклорот (народни песни, приказни, различни народни обичаи и сл.), за кој Лавров, како слависта, бил заинтересиран да го публикува во посебен труд посветен на етнографијата на Македонија (Кондаков, 1909: 36).

Лавров и Мисирков во „Македонската експедиција“

За нашето истражување, покрај за археолошките средновековни-византолошки наоди, за палеолингвистичките истражувања, истовремено и за глаголското и кирилично-епиграфско наследство, пручувани од страна на Н. П. Миљуков и

П. А. Лавров и етнографските материјали, оваа експедиција е значајна и од друг аспект, а тоа е средбата на Лавров со младиот Мисирков, тогашен студент на Петербуршкиот универзитет. Првичната нивна средба била на бродот што пловел од Одеса кон Солун, за подоцна Мисирков да го пречека Лавров во своето родно место Постол (древна Пела). Како што ќе истакне во својот извештај за експедицијата некаде кон почетокот на 1901 год., Лавров бил одушевен од Мисирковиот научноистражувачки интерес, од пројавените знаења и способности (Ристовски 1998: 24). На тој начин се создало пријателство, кое ќе трае целиот живот, при што Лавров ќе биде негов учител и ментор, кој го поттикнал Мисирков во изучувањето на македонските говори и македонското народно литературно творештво. По негова иницијатива, нешто подоцна бил распишан и специјален конкурс за наградата на Петербуршкиот универзитет со тема „Народные песни македонских славян како и этнографический источник“, што Мисирков ја изработува како своја дипломска работа под наслов „К вопросу о народности и причины популярности Македонского короля Марка“ (Български истографически архив при Народната библиотека Кирил и Методий, София, ф. 111, а.с. 20, нав. дело Ристовски 1998: 25). Во врска со ова е писмото на Лавров до академикот А. А. Шаматов од крајот на 1900/од почетокот на 1901 год., каде што пишува дека има намера да објави тема за награда со златен медал, поврзана со народните песни на „македонските славјани“ како етнографски извор, која би ја обработил Мисирков, под негово менторство. Акцентот би бил ставен на песни карактеристични за Македонија, со обработка на имињата, обичаите и традиционалните верувања, како и анализа на нивната содржина со споредено проучувања на оние што истовремено им припаѓаат и на српската и на бугарската народна лирика и на нивната библиографска обработка (Ристовски 1974: 10–12). Подоцна, овој труд на Мисирков бил објавен во Одеса под наслов: „Южно-славянскія епическіе сказанія о женитѣѣ короля Волкашина въ связи съ вопросомъ о „Причинахъ популярности короля Марка среди южныхъ-славянъ“ (Мисирков 1909, нав. дело Ристовски 1998: 25), што претставува драгоцено сведоштво во прилог на

проучувањето на македонската народна литература, лингвистиката, фолклорот и етнологијата.

Сл. 1 Фотографија на семејство од Постол (Пела), родното место на К. П. Мисирков. АИФ инв. бр. 7033.

Покрај богатата збирка на собрани материјали од археолошки и етнографски карактер, во своето писмо од 4.12.1900 год. што Лавров му го пишува на Кондаков (набрзо по враќањето во Петербург), наведува дека добил и цел сандук со носии, кој заедно со дрвени садови и музички инструменти, чиј вкупен број изнесувал 50, ги предлага како дар на Академијата (АРАН, ф. 115, оп.2, д. 202, л. 7-7). За посочените материјали, како што ќе истакне Ристовски, нема целосен увид иако претставуваат драгоцен извор за нашата етнографска наука (Ристовски 1988: 22). Во својот труд „Раните ракописи на Крсте П. Мисирков на македонски јазик“, тој, во анализата на вкупните резултати од „Македонската експедиција“ ќе констатира дека тие сè уште не се достапни во целост, истакнуваќи дека по миграциите на некои членови на истражувачкиот тим, во условите на Октомвриската револуција, веројатно некои од материјалите биле однесени надвор од Русија. Според него, станува збор за автентични сведоштва и материјали што допрва чекаат да бидат истражени, со оглед на тоа дека во тие бурни историски денови на револуции

и војни само еден дел од материјалите и сознанијата биле презентирани на јавноста, односно дека достапните материјали во Архивот на Руската академија на науките (РАН) се само фрагментарни (Ристовски 1988: 20).

Во своите истражувања, посветени на Мисирков и на неговите улога и значење во посочената експедиција, Ристовски истакнува дека уште во Солун дошло до недоразбирање меѓу Миљуков и раководителот на експедицијата Кондаков, поради што тој бил принуден да го продолжи своите археолошко-етнографски истражување заедно со Покришкин (Ристовски 1988: 21). За ова, нешто повеќе дознаваме од неговите мемоари, во кои тој ја истакнува неусогласеноста со Н. П. Кондаков, кој трагајќи по древни споменици, перцепирани по негова замисла и „воображение“, сакал да ги игнорира („антидатура“) „набљудуваните податоци“ (Миљков 1955: 135). За разлика од истражувачките интереси на Кондаков, фокусот на Миљуков бил ставен кон објектите од постар карактер, и тоа особено кон македонските фрески од XVI и од XVII век, од старословенските натписи, како и на формата и градбата на црквите, кои, како што ќе истакне тој, биле малку интересни за Кондаков. Неслогата дошла до кулминација кога П. Н. Миљуков одбил да ги предаде своите снимки со црковен, но и со етнологски карактер, бидејќи сметал дека тие не се однесуваат на археолошките снимки и визури, кои биле во фокусот на истражувачкиот карактер на „Македонската експедиција“, во согласност со концепцијата на Кондаков. Како што ќе истакне подоцна Миљуков, овие снимки подоцна биле покажани на рускиот фотограф Лившиц, во Лондон, кој направил избор од 600-те, кои подоцна ги зголемил до размери на слики и од нив направил голема „Македонска изложба“, по што и самиот бил воодушевен од убавината на овие исклучително значајни фотографии: „Јас самиот бев поразан кога видов што излезе од моите мали делчиња“ (Миљков 1991: 135).

Во своите проучувања на Македонија е значајно да се посочи и неговата обемна студија „Христијанские древности в Западной

Македониј“ (Милуковъ 1899),⁴ во која тој ја нотира целата стилскоиконографска програма на црквите и на храмовите од Македонија, историјата и карактеристиките на секој објект, изнесувајќи вредни податоци за натписите (ктиторски, фреско-натписи, натписи врз икони и други предмети) и специфична релјефна пластика, истражувајќи ги истовремено и пештерските цркви од Преспанскиот Регион (црквата „Големиот Спас“ и „Малиот Спас“, Милуковъ 1899: 39–40), како и оние на „Голем Град“ и „Мал Град“ (Милуковъ 1899: 44–49), констатирајќи притоа дека Ресен е оаза на словенски натписи. Покрај, несомнено, значајните научни истражувања на Миљуков, во неговите „Воспоминания“, тој дава свое согледувања и за тогашните можности на Македонците и на Македонската револуционерна организација, посочувајќи на агресивната пропаганда од соседите кон нив⁵ (Милуковъ 1991: 130).

---

⁴ Посочената експедиција тој ја започнува од Солун со фокус на базиликата Св. Димитрија и на црквата Св. Софија и продолжува со низа други цркви и манастири од Македонија: црквата Св. Богородица од Слимничкиот манастир (Преспанско); црквата Св. Архангел од Слепченскиот манастир (с. Претор), манастирот Трескавец и црквата Св. Богородица Пречиста (Прилеп); црквата Св. Никола (с. Љуботен); црквите: Св. Спас и Св. Архангели (с. Кучевиште), Св. Пантелејмон (Скопско), Марков манастир и др.

⁵ „Тука, затоа, стигнав до северозападната граница на македонското население. Српската пропаганда тука, се разбира, се спроведуваше со посебна енергија. Но, нејзините набљудувања не ми беа достапни. Активистите на оваа пропаганда очигледно биле свесни за моите посети, но многу ретко ме контактираа. Обично, кога пристигнував на станицата, покрај групата Македонци што ме поздравуваа, забележував и еден српски „учител“ како стои настрана. Понекогаш ми зборуваа и на француски, поздравувајќи ме во име на населението и нудејќи ми да го посетам српското училиште. Создавањето на овие училишта беше првиот чекор на српската пропаганда. Турците, прогонувајќи ги бугарските училишта и цркви, не беа против да им дадат одредена поддршка на Србите против „Бугарашите“, а од локалното население секогаш имало неколку „патријаршисти“ кои ја ценеле својата позиција и се плашеле да не паднат во редовите на бугарските револуционери: праќајќи ги своите деца во овие „патријархистички“ училишта. Но, бев доволно свесен за да не станам жртва на оваа вештачка пропаганда. Македонците, секако, не ми кажаа сè што се правело во тајност. Но, тие ја отворија завесата доволно за да проценам дека бев присутен на самото раѓање на подоцнежната позната револуционерна Внатрешна организација. Знаев дека организацијата има своја тајна поштенска служба, која преку курири одржуваше контакт со сите делови

Придонес за афирмирање на кирилското епиграфско богатство во Македонија секако имаат и истражувањата на Лавров од 1914 год. (Паунова 2022: 65–66), што зборува за исклучителното значење кои овие средновековни наоди ги имаат за византолошката и славистичка наука. Интересот на Лавров, за македонскиот јазик и за средновековната црковна литература (кои се поврзани нераскинливо), се потврдува и преку проучувањето на житието на Св. Наум (Лавров, П. 1907). Токму благодареејќи на неговиот интерес за апокрифната литература „Првото житие на Свети Наум“, за прв пат било публикувано токму од него (1907), пронајдено во Зографскиот манастир, којшто го основале охридските комутополи, меѓу кои и браќата на Самуил, Арон и Давид, во чии рамки, свое место имала македонската глаголица, како и житијата на светите браќа Кирил и Методиј (Ристовска Пиличкова 2024: 144; Пандев, Ѓорѓо Димоски 2023: 19).

Согледувањата на Лавров за македонското прашање

Покрај строгонаучните дела (од над 200 научни труда), од перото на П. А. Лавров произлегле и низа други трудови и анализи меѓу кои е неговиот запис – есеј за македонското прашање, елаборирано во текстот од 12 март, во 1901 год.

на Македонија. Исто така, знаев за симпатиите на локалното население кон сопствената младина, од која потекнуваат. Четници, „комите“ на новата организација, секогаш подготвени да се скријат во најблиските планини... Овие активни елементи на тој начин биле скриени од вниманието на турските власти сè додека не се дало сигнал за почеток на отворено востание поддржано од населението. Но, движењето сè уште беше во повој: востанијата завршија со брутални одмазди, а имињата на местата и локалните херои беа внесени во анализите на револуцијата, служејќи како охрабрување за патриотската младина. ... Секако, сакав да ги посетам овие оддалечени центри на востанијата. Од Скопје отидов во Куманово. Откако се вратив во Велес, стигнав до Штип, чие име грмеше по задушеното востание и турските одмазди. Видов дека овие одмазди беа немоќни против растечкото општо расположение. Го пријавив она што го видов во „Записи од патот“ во „Русские ведомости“. Се чини дека моите „Записи“ беа преведени и на бугарски јазик. ... секако, не сè разбрав, но многу навестувања беа расфрлани – во описот на надворешните знаци за тоа што всушност се случило.“

(Николаевич Бутырский и Евгеньевич Лукин 2020: 145–150),⁶ прилезено како резултат на неговите обсервации на ситуацијата на Балканот во тој период, произлезени од посочената научна експедиција. Во текстот насловен како „Поглед на современата состојба на македонското прашање“, Лавров дава длабок пресек на политичката состојба на Балканот од крајот на 19 и од почетокот на 20 век, со посебен фокус на состојбата на населението во Македонија во рамките на Турската Империја, која, како што ќе изјави, „служи како арена за политичка борба меѓу голем број спротивставени националности: Бугари, Срби, Грци, Романци и Албанци со карактеристичните „јужњаци“. Тие жестоко ги бранат своите претензии во земјата, која всушност е под контрола на Турците, кои сè уште претставуваат импресивна сила тука“.

Анализирајќи ја состојбата на Македонците во однос на посочените несловенски народи, тој, исклучувајќи ги Романците, истакнува дека „тогаш остануваат Грците и Албанците, кои, во своите активности, се потпираат на географската близина на нивните родни земји и чија сила лежи во културното влијание на Грците и во изобилството на елементарните сили на полудивиот Албански народ, поддржан од Турците. И двете служат како сериозна пречка за успехот на словенското население потенцирајќи дека и двата фактори не можат да се игнорираат во прашањето за идната судбина на Македонија“ (Николаевич Бутырский и Евгеньевич Лукин 2020: 146). Што се однесува до Грците, тој смета дека „тие можат полесно да бидат задоволни на оние места каде што границите на грчкото кралство се граничат со континуирано грчко население“, меѓутоа состојбата е многу поинаква во населените места и градови во Македонија, каде што „грчкото население е опкружено со континуирано словенско

---

⁶ Посочениот текст на Лавров е објавен интегрално во рамките на истражувачки проект за проучување на научното наследство на Н. П. Кондаков, спроведено во периодот 2013 – 2015 год., со финансиска поддршка на Руската хуманитарна научна фондација (проект бр. 13-61-01004, раководител М. Н. Бутирски), како додаток на препечатувањето на книгата од Н. П. Кондаков од страна на московската издавачка куќа „Индрик“, со финансиска поддршка од Руската фондација за фундаментални истражувања (проект бр. 18-19-00264).

селско население“, истакнувајќи го притоа притисок на „грчката црква“ во однос на македонското православно население за нивно „погрчување“. Па, така, ќе изјави: „Ајде да не зборуваме веќе за тоа дека во значителен процент тие се или грцизирани Словени или гркомани, т.е. поддржувачи на грчката црква, грчкото образование. Ова се, на пример, градовите Серес, Мелник, Струмица и многу други.“ (Николаевич Бутырский и Евгеньевич Лукин 2020: 146).

Во истиот напис, тој го анализира и албанското движење во однос на македонското население за кое истакнува дека има понаков карактер од грчкото. Па така, ќе запише: „Албанците, дејствувајќи со оружје и грабежи, се оддалечуваат од нивната територија со груба сила, раселувајќи словенското население, населувајќи се на местата што ги напуштиле во цели села, целосно окупирајќи ги земјите што им припаѓале на Словените. Ова движење достигнува најголем обем во Стара Србија и во Македонија, каде што тие ќе стигнат до Скопје. Од друга страна, тие се движат и кон јужниот дел на Македонија од Охридското Езеро до Корча, град со албанско население, па сè до Костур. Наоѓајќи поддршка ... од самиот султан“ (Николаевич Бутырский и Евгеньевич Лукин 2020: 146).. Во својата анализа за албанскиот фактор во Македонија, Лавров не го исклучува и католичкиот елемент меѓу нив, како несомнен инструмент на австриската политика во нејзините планови за напредување кон Солун, сублимирајќи притоа: „Албанците се поопасни од Грците, врз кои австриското влијание не може да се прошири“, и дека во интерес на Словените е да склучат договор со нив „што би можел да послужи како бедем против најдеструктивната желба за народите на Балканскиот Полуостров, желбата за австриски Солун“, заклучувајќи дека од словенска гледна точка, албанското прашање заслужува најголемо внимание (Николаевич Бутырский и Евгеньевич Лукин 2020: 146).

Во своето понатамошно согледување за македонското прашање тој констатира дека иако позицијата на Русија, како сила што ги застапува интересите на Словените, е сосема јасна и едноставна во однос на Грците и на Албанците, таа е многу посложена во однос на Бугарите и на Србите, дополнувајќи дека

и „двата народа се блиски со словенското население во Македонија, и по крв и по јазик, поврзани со него со историјата, заинтересирани за решавањето на македонското прашање и од економска страна, за што го заземаат првото место во целосната валидност на нивните претензии кон Македонија“ (Николаевич Бутырский и Евгеньевич Лукин 2020: 147). Во ова свое согледување за современата состојба на Македонците тој апелира дека во однос на српската и на бугарската црква и нивното влијание на територијата на Македонија тие сили не се еднакви, при што ќе ја истакне особеноактивната улога и дејствувањето на Бугарската егзархија (основана 1870 година), на која откако „и беше дадена можност да ја прошири својата сфера на влијание низ целата Турска Империја, ја помести рамнотежата во корист на Бугарите и во Македонија“, забележувајќи притоа дека бугарската црква и бугарското училиште станале моќна алатка во интерес на бугарскиот народ, кој, со воспоставувањето на Егзархијата ги ставиле Бугарите во привилегирана положба во споредба со Србите, со што дејствувањето на Српската црква била ограничена на границите на српското и на црногорското кнежевство“, констатирајќи дека „српските земји надвор од нивните граници останале без национален претставник и бранител на народните интереси, еднаков по моќ и по значење на бугарскиот егзарх“ (Николаевич Бутырский и Евгеньевич Лукин 2020: 147).

Во своите согледувања за геополитичките состојби поврзани со Балканот и за решавањето на македонското прашање тој ќе укаже на политичките настани од седумдесеттите години на 19 век како на нов фактор што на сметка на другите словенски народи во нивната ослободителна борба против османлиската власт довеле до создавање на „Голема Бугарија, која веднаш доби толку широка етнографски граници по кои беше тешко да се посака нешто повеќе“, конституирајќи притоа дека како резултат на оваа борба за ослободување на Словените од Турците била и Руската војна (Николаевич Бутырский и Евгеньевич Лукин 2020: 147–148). Па така, во својата анализа за состојбите на Балканот по Руско-турската војна (1877 – 1878) и настаните што следеле по неа, тој прашува: „И што се случи? Најголемото внимание,

најголемите напори беа насочени не кон одбрана на слободата на Босна и Херцеговина, не за да помогне во зајакнувањето на Црна Гора и Србија, сојузник на Русија уште од времето на Петар Велики, туку за да создаде Голема Бугарија. Од наша гледна точка, сметаме дека сторителот на Санстефанскиот договор е голема грешка. Но, потоа тоа овој договор беше заменет со Берлинскиот договор, при што Србите се јавија како најголеми губитници, а победници станаа Бугарите. Точно, границите на Велика Бугарија не беа реализирани. Румелија и Македонија беа одвоени од кнежевството, но беше јасно дека унијата со кнежевството на првиот регион беше само беше прашање на време, а настаните го потврдија тоа“ (Николаевич Бутырский и Евгеньевич Лукин 2020: 148).

За местото и за состојбата на Македонија и за македонското население по посочените историски случувања Лавров јасно констатира дека нема рамнотежа меѓу Бугарите и Србите, и дека под такви околности, Србите и Бугарите се „далеку еднакви по сила“, прашувајќи истовремено: „Чија ќе биде Македонија?“ по Санстефанскиот договор, кој, според него служел за остварување на „големобугарската идеја“ и за доминација на Бугарија во однос на соседните земји, вклучително и на Македонија. Па така, согласно целите и резултатите произлезени од овој договор, тој ќе истакне: „откако однапред ја предодредија Македонија во целост на Бугарите и им дадоа поддршка за нивните ексклузивни претензии кон оваа област на Турската Империја... составувачот на договорот можел да се повика на фактот дека Босна и Херцеговина била наменета за Србите. Но, откако Берлинскиот договор беше осуден на пропаст овие покраини кои требало трајно да бидат окупирани од Австрија. Така, Србите, лишени од можноста да ги обединат т.н. „српските земји“, нивниот поглед го насочиле кон Македонија, каде што, според него „можат да бараат соодветно задоволствување“ на своите аспирации за формирање на голема „српска држава“. Од тој момент, според Лавров започнува жестоката борба за доминацијата во Македонија на два тесноповрзани народа: Бугарите и Србите („Бугарите тврдоглаво одбиваат да ја разберат положбата на српскиот народ и грубо се спротивставуваат на неа“),

истакнувајќи дека во борбата за превласт и доминација над македонското население огромна улога има Бугарската егзархија во Македонија и пропагандата што ја спроведува таа преку нејзините преставници: митрополитите и архиепископите во: Охрид, Битола, Велес, Струмица, Скопје. Во оваа анализа за македонското прашање во однос на Бугарите и на Србите и нивните аспирации кон македонската територија, кон македонскиот народ и култура, тој дава осврт и на можната судбина на македонскиот јазик, односно дека со таков договор населението ќе биде целосно рамнодушно кон тоа каде оди и дека јазикот во тој случај не би можел да биде пречка на никаков начин: бидејќи содржи карактеристики блиски со бугарските дијалекти, но и карактеристики што го доближуваат до српскиот јазик⁷ (Николаевич Бутырский и Евгеньевич Лукин 2020: 146).2020: 149). Ваквите согледувања за состојбата на: македонското прашање, македонскиот народ и македонскиот јазик, како што го детерминира Лавров во своите забелешки, направени една година по завршувањето на „Македонската експедиција“, зборуваат во прилог не само на неговото добро познавање на славистичката и на лингвистичката научна проблематика, туку и за длабоко разбирање на геополитичките состојби и процеси што се одвивале во тој период на Балканскиот Полуостров, поврзани со распадот на Отоманската Империја и со влијанијата на „големите сили“ и соседните земји, и нивните аспирации за владеење и поделба на Македонија.

Слични укажувања за обидите на соседните земји за присоединување и за асимилирање на македонското население дава и Мисирков во своето антологиско дело „За македонските работи“, велејќи: имињата „Бугарин“, „Србин“ и „Грк“ во Македонија „сет средство на малите држави да не заработат нас“ и „ако ние милуаме нашата таткоина и сами себе, то ние требат да претпочитаат нашите местни македонски интереси пред

---

⁷ „Се подразбира дека дијалектите најблиску до Бугарскиот јазик, поради континуитетот на границата, ќе се просоединат кон Бугарија и, обратно, оние кои ќе го прифатат српското влијание во најголема мера ќе одат во Србија. Додека пак централните дијалекти, каде што границата не игра улога, можат да се поделат произволно“.

обшешчебугарцките, общесрбцките, общегрцките. Ние требит да создадеме такво положение, да немаат во Македонија ни бугарцки, ни србцки, ни грцки интереси, зашто тамо немаат бугари, грци и срби, а имат само македонци од словенцки исход и некои други македонски народности. Нашите интереси требит да си изучиме и да си ѝ зашчитуваме сами, а не да и дааме во туѓи раце, за да експлуатираат со ниф малите балкански државици“ (Мисирков 2003: XV–XVI). Станувајќи против приврзаниците за обединување на Македонија со Бугарија тој подвлекува дека нам навистина ни треба обединување, но не со други народи и држави, туку обединување на самиот македонски народ, како единствен спасителен пат од поделба и асимилација од соседните држави (Ристовски, во: Мисирков 2003: XV).

Во врска со положбата на „хомогеното христијанско словенско македонско население“ од тој период се и согледувањата на Росос, кој истакнува дека по 1870 год., тоа „доживеа вештачка поделба во три „вери“ од: бугарските „егзархисти“, грчките „патрајарси“ и српската црква, а „таквата црковна припадност ги подели на: бугарски, грчки и српски „нации“ или поточно „партии“, присуствувајќи притоа на верски служби на кои не го разбирале јазикот (Rossos 2008: 88–89). За исклучителнотешката положба на македонското население сведочи и писмото од 1907 год. на М. Петраев (руски конзуларен службеник и страствен набљудувач на Балканот) до Хилми Паша, во кое се истакнува незадоволството на Македонците од Костур (Касториа каза), како и од другите региони, каде што тие живеат, за континуираната пропаганда и притисоци на кои се изложени, како и тоа дека во нив почнува да се буди свеста дека тие се различни од другите – „почнува да буди национална свест, различна од оние што им се наметнуваат однадвор“ (Rossos 2008: 89). Значајно во овој контекст се и ставовите на Вилјам Гледстон за решавањето на македонското прашање, видно од писмата што ги пишува тој во периодот 1897 – 1903 год. (Полјански 1969). Токму во екот на крвавото Илинденско востание, тој прашува „А зошто да не биде Македонија на Македонците, како што е

Бугарија на Бугарите и Србија на Србите?“ (статија објавена во „*Delij news*“, на 15.08.1903 год., цит. во: Полјански 1969: 58).

Заклучок

Од сетопогоре кажано би можело да се констатира дека времето на руската експедиција, именувана како „Румелија, 1900“, предводена од академикот Н. П. Кондаков, се случува во еден исклучителнозначаен и деликатен историски период за Македонија и за целокупниот поширок балкански регион. Тоа е период на засилена борба за национална самоствест и предвечерје на македонската револуционерна борба, истовремено и време на зачетокот на споредбените проучувања на словенските наречја и нивно постепено издигнување на статус на литературни јазици, во кои македонскиот јазик би го зазел своето место, како самостоен јазик на Македонците (Ристовска Пиличкова 2024: 145). Во тој контекст од исклучиутлно значење е работата на Мисирков, која имала особен имапкт во пошироките славистички кугови во тој период, пред сè во афирмирањето на македонскиот јазик, на националната самобитност и на културниот идентитет, појава што воедно допринела и до актуелизација на македонското прашање во пошироки славистички рамки.

Преку истражувањата, согледувањата и делата на Лавров и на Мисирков, оваа експедиција не само што го детерминирала постоњето на посебен македонски народ, со посебен јазик и култура, туку претставувала и своевиден вовед на настаните, коишто следеле на прагот на XX век, поврзани токму со македонското прашање. Ваквите тенденции и политики, вклучително и воените и политички случувања поврзани со распадот на Отоманската Империја, во чиј состав била Македонија и отворањето на „македонското прашање“ и на посебната на Македоците, како народ со свој јазик и со самобитна култура во тој бурен временски период, екстрахирано од закучоците на оваа експедиција и подоцна актуелизирано со дејноста на Мисирков и на другите македонисти, во пошироките славистички научни кругови, сметаме дека се одразиле неповолно за македонскиот народ. Незадоволството од

нерешениот статус на Македонија во корист на нејзините вековни заложби за: државотворност, слобода и независност, ќе се манифестира и со зацврстување на народноослободителното движење и со поголема организираност на револуционерниот отпор, кое ќе резултира со Илинденското востание (1903), како и со настаните што следеле по него, како што се: Балканските војни (1912 – 1913) и потпишувањето на Букурешкиот договор (1912). Оттука јасно е дека мотивот за организирањето на оваа експедиција бил поттикнат од политички причини, а не само од научни, кои произлегле од потребата за обезбедување „научна подлога“ за зацврстување на руските позиции во однос на сè уште отвореното македонско прашање во светлината на претензиите на соседните држави, искажани преку границите исцртани со Санстефанскиот договор и ревидирани со Берлинскиот конгрес од 1878 година (Adashinskaya 2020; Смирнов 2011: 518).

За комплексноста на оваа експедиција, поврзано со утврдувањето на македонскиот идентитет, се зборува и во статијата од 1898/1899 год. на П. Н. Миљуков, во која тој безусловно признава т.е. го прогласува населението на Македонија како бугарско (Гусев 2020: 285). Притоа, како што заклучува Гусев, македонското прашање во Бугарија сè уште останува акутно, како и историографската традиција на земјата, која исто така ја зачувува разбирливата субјективност на проценките на делата на руските патописци и параметрите за избор на опсегот на извори од овој тип, во кои Македонија и Македонците се перцепирани врз основа на прбоугарските согледувања и позиции на даден број руски патописци и истражувачи. Во тој контекст може да се толкува и заклучокот на Германов, кој смета дека отсуството на официјална Русија да има цврст став за македонското прашање, на крајот довело до поделба на Македонија иако поголемиот дел од руските публицисти и набљудувачи посочиле за опасноста од таков резултат и можноста за обединување на соседите, укажувајќи особено на дејствијата на Бугарија и на бугарскиот елемент во регионот, како и тоа дека гласот на руската општество се покажал премногу слаб за да повлијае на власта (Гусев 2020: 288 нав. дело: Германов 2021: 90). Од преписките и од согледувањата на членовите на

оваа научна експедиција, меѓу кои се лингвистот и славистот П. А. Лавров и историчарот П. Н. Миљуков, може да се проследи геополитичката состојба на Балканскиот Полуостров, како и положбата на македонското население во тој период, изложено на разни видови пропаганда и притисок од соседните земји и на нивните аспирации за негова асимилација и територијална анексија на Македонија кон нив. Оваа експедиција истовремено е значајна и поради средбата на Крсте П. Мисирков со П. А. Лавров, кој подоцна ќе стане негов ментор и подржувач во неговите истражувања за македонските говори, јазик, идентитет и култура. Во трудот истовремено се дава и кус преглед на самата архивска збирка материјали и на нивниот научен импакт во: историографијата, славистиката и византологијата.

Би можело да се констатира дека „Македонската експедиција“, иако на извесен начин го заокружува времепросторниот 19 век, немањето смелост да се обелодени вистината за самобитноста и посебноста на Македонците, македонскиот јазик, културата и идентитетот – задача што му ја остава Кондаков на Лавров, а тој пак на младиот Мисирков, наместо да го затвори македонското прашање, тоа уште повеќе го актуелизирало во контекст на Русија и гео-политиките на Балканот. Од научен аспект, би заклучиле дека и покрај недвосмислената политичка наклонетост на оваа експедиција, сепак, тоа не го намалува значењето на нејзините научни придобивки (Смирнов 2011: 523) и дава предизвик за понатамошни истражување на сите незини аспекти, вклучително и во доменот на бројните арефакти и сакрални предмети, кои одат во прилог за исклучителната културна историја развивана на овие простори, со посебен фокус на христијанските сакрални предмети, кои начелно ѝ припаѓале на Охридската архиепископија, а кои, денес, голем дел од нив, се исчезнати или се наоѓаат во музејските збирки на Р. Бугарија и во други земји.

References/Литература:

Апостолова Чаловска, Е. – Ристовска Пиличкова, Ј. (2024) *Охрид, 1900 год - низ фотографиите од експедицијата на Н.П. Кондаков во Македонија*, Институт за фолклор „Марко Цепенков“, Скопје, (каталог). (In Macedonian)

- (2023) Д-р Емилија Апостолова Чаловска и Јасминка Ристовска-Пиличкова, *Кондаков во Македонија (1900)*, ИФ „Марко Цепенков“, Скопје, (каталог). (In Macedonian)
- Андонов-Полјански, Х. (1969). *Вилијам Гледстон за македонското прашање*. Историја / Journal of History 5.2, 55-61. (In Macedonian)
- Андонов-Полјански, Христо (1990) *Македонското прашање*, Култура, Скопје (In Macedonian)
- Бутырский, Николаевич Михаил и Лукин, Павел Евгеньевич (2020) *Записка П.А. Лаврова о Македонском вопросе*; Историја / Journal of HISTORY, бр. 1, ЗИРМ, Скопје, 143-153. (In Russian)
<https://www.zirm.mk/wp-content/uploads/2022/02/IST-2020.1.10-Butirskij-Lukin.pdf>
- Бутырский, М. Н.. и Лукин П. Е. (2021) *Историческое и культурное наследие македонских земель в записках П.Н. Милукова (1900 г.)*, Македонски архивист, год.XXVI, бр.29-30, Скопје, 85-132.(In Russian)
- Заров, И. К. (2003) *Византиската естетика и средновековниот живопис во Македонија од XI и XII век*, Скопје, Табернакул. (In Macedonian)
- Германов С. (2021) *Пиринска Македонија во руската наука и култура (от средата на XVII в. До 1912 г.)*. Софија. (In Bulgarian)
- Гусев, Никита С. (2022) *Записки русских путешественников о Македонии 1878–1913 гг. В оценках отечественной и зарубежной историографии // Балканы знакомые и незнакомые: события, личности, нарративы. XVIII–XXI вв. / под общ. Ред. Т. В. Волокитиной (отв. Ред.), К. В. Мельчаковой, М. М. Фроловой, РАН, Москва. (In Russian)*
- (2022) *Средновековные памятники архитектуры в Македонии в описаниях русских путешественников (середина XIX – начало XX века)*, Вестник славянских культур. 2022. Т. 65, Москва, 26- 43. (In Russian)
- Милуков, Павел Николаев (1991) *Воспоминания*. Издательство политической литературы, Москва. (In Russian)
https://imwerden.de/pdf/milyukov_vospominaniya_1991_ocr.pdf
- (1899) *Христианскія древности западной Македоніи*, Известия Русского археологического института в Константинополе, Т 4., выпуск 1, Държавна печатница, Софија. (In Russian)
<https://archive.org/details/khristianskiidr008800/mode/2up>
- Кондаков, Н. П. (1909) *Македонія, Археологическое путешествие*, Отделения русского языка и словесности Императорской

- Академии наук; Тип. Императорской Акад. Наук, Санктпетербургъ. (In Russian)
- Лавров, А. П. (1914) *Палеографическое обозрение кирилловского письма*, Енциклопедія славянской филології, вып. 4 , редакција на И. В. Ягич, Императ. Акад. Наук, Петроградъ. (In Russian)
- Мисирков, К. П. (1909) *Южно-славянскія эпические сказанія о женитьбѣ короля Волкашина въ связи съ вопросомъ о причинахъ популярности короля Марка среди южныхъ-славянъ*, Лѣтопис Историко-филологическаго Общества при Императорскомъ Новороссійскомъ Университетѣ, XVI. Византійско-славянское отдѣленіе (бывше Византійское), IX, Одесса. (In Russian)
- Мисирков, Крсте П. / Misirkov , Krste P. (2003) *За македонцките работи / On macedonian matters*, приредил: Блаже Ристовски, МАНУ, Скопје. (In Macedonian & English)
- Пандев, Димитар - Ѓорѓо Димоски Славе (2023) *Охридскиот XIX век*, Општина Охрид, Охрид. (In Macedonian)
- Паунова, Марија (2022) *Историја на проучување на Македонското епиграфско богатство од страна на руските научници; Славистички студии*, бр. 22, Филолошки факултет, „Блаже Конески“, Скопје, 59-70. (In Macedonian)
- Покрышкин, П. П. (1906) *Православная церковная архитектура XII – XVIII стол. В нынешнем Сербском королевстве*. Санкт-Петербург: Фототипия И. А. Кордовского. (In Russian)
- Ристовски, Блаже (1998) *Раните ракописи на Крсте П. Мисирков на Македонски јазик*, МАНУ, Скопје. (In Macedonian)
- (1974) *Кон проучувањето на фолклористичкиот-етниографските интереси на Мисирков и односот на П.А. Лавров кон Македонија (непознат труд на Мисирков на македонскиот јазик од 1900 год.)*, Македонски фолклор, VII, 14, ИФ „Марко Цепенков“, Скопје, 10-12. (In Macedonian)
- Ристовска Пиличкова, Ј. (2024) *Охрид во фокусот на македонската експедиција, - меѓу панславинизмот и империјализмот*, Македонски фолклор, год. LV, бр. 86, Институт за фолклор “Марко Цепенков” – Скопје, Скопје, 135-158. (In Macedonian)
- Смирнов, И. (2011) *Неизвестные страницы археологических путешествий Н.П. Кондакова*, Русский археологический ежегодник N°.1, 511- 526. (In Russian)
- Adashinskaya (2020) *An “Ancient Argonaut” in the service of the empire: The research expedition of Nikodom Pavlovich Kondakov*,

ArtHistCEE, Art historiographies in central and Eastern Europe, An Inquiry from the perspective of entangled histories, ERC. (In English) <https://arthist.ro/2020/11/an-ancient-argonaut-in-the-service-of-the-empire-the-research-expeditions-of-nikodim-pavlovich-kondakov> Rossos Andrew 2008) *Macedonia and the Macedonians*, A history, Hoover press publication. (In English)

Илустрации/Illustrations:

Сл. 2. Д-р Севим Пиличкова и д-р Боне Величковиќ, при нивниот службен престој во Москва, во врска со добивањето на архивскиот фонд на Македонската експедиција (лична фотоархива).

Сл. 3. Копија од архивската инвен. книга од посочените експедиции од „Институтот за материјалната култура“ при РАН (соп. на АИФ, фото – Ристовска Пиличкова)

Сл. 4. Поглед на горниот дел од црквата „Св. Спас“ или „Св. Преображение“, Солун. АИФ инв. бр. 698.

Сл. 5. Локални жители од с. Постол, во заднина извор со античка стела. с. Постол (Пела). АИФ инв. бр. 7035.

Сл. 6. Митополитска црква: фрагменти од стара плоча од бел мермер во резба всидан во ѕидот на црквата, Сер (Серес). АИФ инв. бр. 7041.

Сл. 7. Сребрена рипида со ликот на „Исус Христос Великиот Архиреј“ со ангели и серафими, Манастир „Св. Јован Крстител“, Миниклејска Гора, ок. на Серес. АИФ инв. бр. 7084.

Сл. 8. Издлабен ранохристијански капител во дворот на цамијата - Мечет Акче-Меџиу, Солун. АИФ инв. бр. 7022.

Сл. 9. Горна десна страна од иконостасот, мала икона на „Св Пантелејмон“, со мала лажица и кивориј, од истоимената црква во манастирот во с. Нерези, околината на Скопје. АИФ инв. бр. 7099.

Сл. 10. Фрески на северниот ѕид од црква „Св Никола Чудотворец“, с. Љуботен, Скопје. АИФ инв. бр. 7105.

Сл. 11. Месни жители пред трговски магазин, Охрид. АИФ инв. бр. 7278.

Сл. 12. Група месни жители на плоштадот, зад „Камената кула“, Ресен. АИФ инв. бр. 7254.

Сл. 13. Група деца на една од горните улици, Охрид, АИФ инв. бр. 7273.

Сл. 14. Мажи во народни носии, Охрид. АИФ инв. бр. 7353.

Сл.15. Тврдината (Калето) во Охрид,
поглед оддалеку, напред – дрвена
ограда со трска, Охрид. АИФ инв.
бр.7279.

Сл. 16. Св. Архангел
Михаил, дел од иконата
„Благовештение“ (диптих,
долу, лево), Охрид. АИФ
инв. бр. 7332.

Сл. 17. Икона „Богородица
Перивлепта“, црква „Богородица
Перивлепта“ (поран. „Св.
Климент“), Охрид. АИФ инв. бр.
7305.

Сл. 18. Словенски натпис над
гробот на „Св. Климент
Охридски“, црква Богородица
Перивлепта“, Охрид. АИФ
инв. бр. 7298.

Сл. 19. Дел оков од мала икона „Богородица со Исус“, (централен дел), од црквата „Богородица Перивлепта“ (поран. „Св. Климент“) Охрид. АИФ инв. бр. 7304.

Сл. 20. Оков од икона на „Св. Ап. и Ев. Марко“, детаљ од иконата „Христос Душе-спасител“, од црквата „Богородица Перивлепта“, Охрид. АИФ инв. бр. 7310.

Сл. 21. Дел од оков од икона со лик на „Св. Прв. Јаков“, од иконата „Богородица Душеспасителка“, од црквата „Богородица Перивлепта“, Охрид. АИФ инв. бр. 7316.

Сл. 22. Везено платно
„Распение“, од ризницата на
црквата „Богородица
Перивлепта“, Охрид. АИФ инв.
бр. 7339.

Сл. 23. Четири крстовидни
делови од сакосот од ризницата
на црквата „Богородица
Перивлепта“, Охрид. АИФ инв.
бр. 7345.

Сл. 24. Фрагмент од сакос, од
црквата „Богородица Перивлепта“
(поран. „Св. Климент“), Охрид.
АИФ инв. бр. 7342.

Сл. 25. Резбана икона „12
празници“ од ризницата на
црквата „Богородица
Перивлепта“, Охрид. АИФ
инв.бр. 7336.

Сл. 26. Митра, од ризницата на
црквата „Богородица
Перивлепта“, Охрид. АИФ инв.
бр. 7346.

Сл. 27. Потир, од ризницата на
црквата „Богородица
Перивлепта“, Охрид. АИФ инв.
бр. 7344.